

ХОРАЗМДА МАДАНИЯТ МУАССАСАЛАРИНИНГ
ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

Б. Мамадаминова -
«ТИҚХММУ» МТУ
доцент в.б.

<https://doi.org/10.24412/2181-7294-2023-2-155-158>

1920 йил 11 апрелда бўлган Хоразм муваққат ҳукумати мажлисида Хива шаҳрида музей ташкил қилиш масаласи илк марта кўтарилди. Маориф халқ нозирлиги зиммасига Хивадаги хон саройи ва қароргоҳларидан бирида тез орада халқ музейини ташкил қилиш ва очиш вазифаси юклатилди.

Бутунхоразм халқ вакиллари I курултойи делегатлари иштирокида 1920 йил 27 апрелда Хива шаҳрида халқ музейи тантанали равишда очилди. Музей собиқ хоннинг саройида жойлаштирилди. Кейинчалик музей ихтиёрига Тошҳовлидаги махсус қароргоҳ (катта бино) ҳам берилди[1].

Халқ музейи очилган кундан бошлаб унга кўплаб одамлар кела бошлашди. Совет ҳокимияти музейдаги экспонатлар орқали меҳнаткаш оммани коммунистик руҳда тарбиялаш учун тарғибот ва ташвиқотни авж олди. Кейинчалик Хива музейига Тошкент ва Москвадан ҳам шундай руҳдаги кўплаб экспонатлар намоиш қилиш учун жўнатилди. Бироқ музей ходимлари маоши ҳамда уни жиҳозлашга жуда кам маблағ ажратилди. Масалан, 1923 – 1924 бюджет хўжалик йилида музейга фақат 1146 рубль 75 тийин, шундан экспонатлар сотиб олиш учун 545 рубль ажратилди [2]. Бундай жуда оз миқдордаги маблағ музей ва унинг ходимлари таъминоти учун етарли бўлмаган.

1920 йилгача Хоразмда театр ҳам йўқ эди. 1921 йили Хивада маҳаллий ҳаваскорларнинг 2 та труппаси (мусулмон ва рус труппалари) ўз фаолиятини бошлади. 1921 йил августда рус ва мусулмон театр труппалари томошабинларга 6 та турли спектакль ва 3 марта концерт намоиш этишди. Бу намоишлар Хоразм аҳолиси томонидан илиқ кутиб олинди.

Хоразмга таниқли ўзбек шоири ва драматурги Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 1921 йил ноябрда махсус юборилиши республика маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Ҳамза билан биргаликда маҳаллий санъаткорлар Шерозий (Мадрахим Якубов), Сафо Муғанний, Машарип Полвонов, Самандар Сарайманов ва бошқалар Хоразмда театрни йўлга қўйиш ва маҳаллий истеъдодларни тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшдилар [3].

Хива шаҳрида дастлабки халқ театри 1922 йил 25 февралда очилди. Унда ўзбек (мусулмон) ва рус секциялари мавжуд бўлган. Театр ўзига 350 томошабини сиғдирадиган махсус катта бинога жойлаштирилди. Бошқа бир манбада ёзилишича, театр биноси 4 ой ичида қурилган бўлиб, унга 1000 нафар томошабин сиғган. Театр очилишига 2000 киши катнашиб, у “Шарқнинг тирилиши” номли махсус дoston (томоша) билан очилган[4].

Хоразмда театр соҳасини йўлга қўйишда катта ишларни амалга оширган Ҳамза “Хива инкилоби”, “Фарғона фожиаси”, “Ким тўғри?”, “Тухматчилар жазоси” каби ўзи ёзган пьесаларни бу ерда саҳналаштирди. Баъзи ҳолларда унинг ўзи спектаклларда асосий ролларни ўйнади.

Бундан ташқари Ҳамза Хўжайли ҳамда Туркистон АССРнинг Амударё областида ҳам театр труппаларини ташкил қилди. Хусусан, у Хўжайлида самарали фаолият кўрсатди. Бу ерда Ҳамзанинг машҳур “Бой ила хизматчи” пьесаси илк марта қўйилди [5].

1923 йилда Тошовуз шаҳрида ҳам театр очилди. Архив ҳужжатларида келтирилишича, 1923 йил 1 майга келганда республикада 3 та театр фаолият кўрсатган. Бироқ худди музейга бўлгани сингари театрга ҳам маблағ жуда оз ажратилган. 1923 – 1924 хўжалик йилида театр бюджети атиги 5205 рублни ташкил этган, холос.

Хоразмда дастлабки кутубхона 1920 йилда хоннинг собиқ саройи Нуруллабойда очилди. Бу кутубхона асосан Хоразмда турган қизил армия қисмлари жангчилари ҳамда партия-совет фаолларига хизмат қилишга мўлжалланган эди. Кутубхонадан кейинчалик маҳаллий аҳоли, асосан, ёшлар ҳам кенг фойдалана бошлади. 1921 йилдан кутубхона гарнизон клуби ихтиёрига ўтиб, у ҳарбий қисм томонидан таъминланадиган бўлди.

1922 – 1923 хўжалик йилида гарнизон клуби Маориф нозирлиги ҳузуридаги Бош сиёсий оқартув ташкилоти (Главполитпросвет) ихтиёрига ўтказилиб, бу ерда халқ клуби ва оммавий марказий кутубхона ташкил қилинди. Хива шаҳридаги барча ташкилотларнинг кичик кутубхоналари ушбу марказий кутубхонага бирлаштирилди.

1923 йилда ХХСРда учта оммавий мустақил кутубхона Хива, Янги Урганч ва Қўнғирот шаҳарларида фаолият кўрсатди. 1923 – 1924 хўжалик йилида бюджетдан кутубхоналар учун 6102 рубль (бу маблағнинг 3200 рубли китоб ва журналлар сотиб олиш учун) миқдорида маблағ ажратилди. Кейинчалик янги ташкил қилинган вилоятлар марказлари бўлган Тошовуз ва Хўжайлида ҳам кутубхоналар очилди. Бироқ кутубхоналар фондидаги китоблар кам бўлган. Масалан, ХХСРдаги энг йирик бўлган Хива шаҳридаги марказий кутубхона фонди атиги 3272 дона китобдан иборат бўлган.[6]

Хивада хонлик ағдариб ташлангандан кейин ўрнатилган янги ҳукумат томонидан турли клублар ташкил қилинишига алоҳида эътибор қаратилди. “Қизил клуб”, “қизил чойхона”, “қизил биржа”, “қизил арава”, “қизил карвон” деб номланган бундай “қизил клуб ва чойхоналар” энг аввало Хоразм аҳолиси онгига совет турмуш тарзини сингдириши, коммунистик ғояларни ва янги одатларни тикиштириши керак эди. Бундай оммавий сиёсий-оқартув муассасалари асосан ташвиқот ва тарғибот ишлари билан шуғулландилар.

1924 йил февраль ойида педагогика техникуми ва совет-партия мактаби ҳузурида клублар ташкил қилиниб, улар фақат талабалар ва тингловчиларга эмас, балки Хива шаҳри аҳолисига ҳам хизмат кўрсатишган. Бу орада республиканинг Янги Урганч, Тошовуз, Хўжайли, Хива ва бошқа шаҳарларида 8 та янги клублар ва ўқув заллари очилди. Шунингдек, 4 та “қизил чойхона” ҳам ташкил қилинди. [7]

ХХСРда кино ва фотография ишлари ҳам яхши йўлга қўйилди. Бу соҳада ўзбек фотосанъатининг асосчиси ва биринчи кинооператори Худойберган Девонов (1878 – 1938) қилган хизматлар беқиёс бўлиб, унинг фаолияти катта таҳсинга сазовордир.

Худойберган Девонов 1878 йилда Хива шаҳрида туғилди. У ёшлигидан фотографияга жуда қизиқди. Волга бўйи немисларидан Вильгельм Пеннер (уларнинг бир қисми XIX аср бошларида Хива хонлигига кўчиб келган эди) бу соҳада унинг устози бўлди. Тез орада у устози совға қилган фотоаппарат билан жўралари ҳамда тарихий Хива шаҳри обидалари ва майдонларини суратга тушира бошлади.

1907 йилда Х.Девонов Москва ва Петербургга қилган сафаридан янги граммофон, фотоаппарат, кинокамера ва бошқа ускуналар билан хонликка қайтди. У Хива шаҳрида Туркистон минтақасида биринчи бўлиб кинофотолаборатория ташкил қилди. Ўзи учун мутлақо янги соҳа бўлган кинооператорлик соҳасини эгаллаб, довуғи бутун Хоразмга тарқалди. У Ёш хиваликлар партияси сафига кирди.

Х.Девонов ХХСРда 1920 – 1922 йиллар мобайнида Маориф ва маданият ишлари нозирини, олий муфаттиш (давлат назорати) нозирини, молия нозирини каби масъул лавозимларда ҳам фаолият кўрсатди. У ўзининг бутун фаолияти ва жўшқин ҳаётини Хоразм аҳолиси манфаатларига бағишлади. У томонидан суратга олинган “Хива бозори”, “Қорақум саҳроси”, “Кулол”, “Ғилдирак”, “Шўркўл”, “Биринчи трактор” сингари қисқа киносюжетлар ўзбек хужжатли фильмларининг дастлабки намуналари сифатида тарих саҳифаларига муҳрланди. Ҳаётининг сўнгги йилларида Хивадаги мактаб қошида фототўғарак ташкил қилиб, ёшларга фотография санъатини ўргатди. Бироқ совет режими томонидан Худойберган Девонов 1937 йил 30 ноябрда Хоразмда “халқ душмани” сифатида айбланиб, қамокқа олинди ва 1938 йил 4 октябрда у Тошкент шаҳри атрофида отиб ташланди[8].

Худойберган Девонов суратга олган расмлар ва киносюжетлар бугунги кунда Тошкент, Самарқанд, Хивадан ташқари Москва, Париж, Берлин, Лондондаги турли кинофотофоноархивларда ва музейларда сақланмоқда.

Хивада матбаачилик ишларига хонлик даврида асос солинган эди. Минтақада дастлабки литография (тошбосма) Хива шаҳрида 1874 йил ташкил топган. Хоразмда матбаачилик соҳасига Иброҳим Султон ва унинг шогирди Отажон Абдалов асос солишган. Отажон Абдалов дастлабки ўзбек литографи ва матбаачиси ҳисобланади. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) хонлик ҳудудида тошбосма ташкил қилиниши ва китоблар чоп этилишига хайрихоҳлик билан қараган эди.

Хоразмда “халқ инқилоби” ғалаба қозонгач, 1920 йил 6 мартда дастлабки газета – “Инқилоб қуёши”нинг биринчи сони чиқди. Бу газета нашр этилиши билан Хоразмда матбуот тарихи ҳам бошланди. Бу газетанинг наборини О.Абдалов терган. Газета дастлаб Хива шаҳрида 300 – 400 нусхада чоп этилган. У Ёш хиваликлар партияси аъзолари томонидан чиқарилган.

Бундан ташқари ХХСРда “Қизил Хоразм” журнали ҳамда “Марказий Ижроия Қўмитаси хабарлари” ва “Қопқон” ҳажвий журнали чиқиб турган. 1921 йил 6 июндан бошлаб РСФСРнинг ХХСРдаги фавқулодда ва мухтор вакиллиги органи бўлган “Известия” газетаси ҳам 800 – 1300 нусхада уч тилда: рус, ўзбек, туркман тилларида чоп қилинган[9].

Шундай қилиб, ХХСР ҳукумати 1920 – 1924 йиллар мобайнида маданий-оқартув соҳасида кўпгина ишларни амалга оширган, ижтимоий ва маданий ҳаётда сезиларли ўзгаришлар юз берди Хоразм тарихида илк марта халқ музейи ва халқ театри ўз фаолиятини бошлаган. Хоразмда биринчи газета ва журналлар чиқаришга асос солинган. “Қизил клублар ва чойхоналар” асосан тарғибот ва ташвиқот мақсадида ташкил қилинса ҳам улар республика аҳолиси ўртасида саводсизликни тугатиш, маданий-оқартув ишларини олиб боришда муайян вазифаларни уйдалаган. ХХСР ҳукумати раҳбарлари мураккаб вазиятда иш олиб боришларига қарамасдан улар Хоразм аҳолиси манфаатлари учун, халқнинг турмуш даражаси, ижтимоий ва маданий савиясини ўстириш учун ҳаракат қилдилар.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Биялов Г.М.* Культура и просвещение в Хорезмской Народной Советской Республике. – С. 91.
2. Ўзбекистон МДА, Р-17-фонд, 1-рўйхат, 579-иш, 70-73-варақлар.
3. *Раҳманов М.* Хамза и узбекский театр. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1960. – С. 205-206.
4. “Известия ТуркЦИКа” (Ташкент). № 48. 3 марта 1922 г.
5. *Биялов Г.М.* Культура и просвещение в Хорезмской Народной Советской Республике. – С. 94.
6. Ўзбекистон МДА, Р-34-фонд, 1-рўйхат, 2734-иш, 59-варақ.
7. *Биялов Г.М.* Культура и просвещение в Хорезмской Народной Советской Республике. – С. 96-97.
8. Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917 – 1939 йиллар. – Б.175, 464.
9. Bakhtigul Abdupattaevna Mamadaminova. Some Considerations about the Socio-Political Movements of Young Khivans / International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD), Special Issue –IDMR 2021 April 2021. -P 50-52. @ www.ijtsrd.com
10. Mamadaminova Bakhtigul Abdupattaevna The situation of education and its changes in KHPSR // REMIE, Multidisciplinary Journal of Educational Research 2022. Pp-1-7

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада 1920-1924 йилларда Хоразм Халқ Совет Республикасида маданий ўзгаришлар ҳақида сўз боради. ХХСР даврида Хоразм тарихида кўплаб маданият муассасалари биринчи марта ташкил қилинди. Бундай муассасаларга музей, театр, кутубхона, маданият уйлари, қизил клублар ва чойхоналар кирган.

Калит сўзлар: Маориф ва маданият ишлари нозири, “Қизил клуб”, “қизил чойхона”, музей, театр, кутубхона, кино, фотография

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются изменения культурной жизни в Хорезмской Народной Советской Республике в 1920-1924 годах. В это время многие культурные учреждения в Хорезме были созданы впервые. К таким учреждениям относились музеи, театры, библиотеки, культурные центры, красные клубы и чайные.

Ключевые слова: Инспектор по образованию и культуре, «Красный клуб», «Красная чайхана», музей, театр, библиотека, кино, фотография.

RESUME:

This article examines changes in cultural life in the Khorezm People's Soviet Republic in 1920-1924. At this time, many cultural institutions in Khorezm were created for the first time. Such institutions included museums, theaters, libraries, cultural centers, red clubs and tea houses.

Key words: Supervisor of educational and cultural affairs, "Red Club", "red tea house", museum, theater, library, cinema, photography.